

**VAQFGA OID KLASSIK ISLOM HUQUQI MANBALARINI
TADQIQ ETISHDA MIDĀD PLATFORMASIDAN
FOYDALANISH IMKONIYATLARI**

R.Kenkaboyeva,

*Islomshunoslik fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Maqolada vaqfga oid klassik islom huquqi manbalarini raqamli muhitda izlash, tizimlashtirish va qiyosiy tahlil qilish imkoniyatlari MIDĀD platformasi misolida o'rganiladi. Tadqiqotning markaziy g'oyasi klassik matnni oddiy elektron nusxa sifatida emas, balki manba, sahifa, dalil, termin, shaxs, makon va tarixiy kontekst bilan bog'langan tadqiqot birligi sifatida tashkil etishdan iborat. Platformaning akademik qidiruv, glossariy, interaktiv xarita, qiyosiy tahlil va tadqiqotchining shaxsiy kabineti imkoniyatlari tahlil qilinadi. Ayniqsa, manbani muayyan loyihaga saqlash, topilgan parchani alohida dalil sifatida birlashtirish, dalilning manba va sahifa bilan bog'lanishini saqlab qolish, bir tadqiqot doirasidagi materiallarga qayta-qayta asl manbani boshidan ochmasdan murojaat qilish, shuningdek saqlangan metama'lumotlar asosida havola va bibliografik yozuvlarni avtomatik shakllantirishning ilmiy ish oqimidagi ahamiyati ko'rsatiladi. Interaktiv xarita orqali ilmiy markazlar va joy nomlari, manbalararo qiyos orqali hukm va dalillarning rivoji, manba–qonun hamda manba–maqola qiyosi orqali klassik merosning zamonaviy talqinlari o'rganiladi. Maqolada “vaqfda istibdol” masalasi misolida platformadan foydalanishning bosqichma-bosqich metodik yo'riqnomasi ham taklif etiladi.

Kalit so'zlar: MIDĀD, vaqf, klassik islom huquqi, hanafiy fiqhi, fiqhiy manbalar, raqamli gumanitar tadqiqot, tadqiqotchining shaxsiy kabineti, dalil kartotekasi, avtomatik havola, bibliografiya, interaktiv xarita, hukmlar evolyutsiyasi, qiyosiy tahlil, manbashunoslik.

Abstract: *This article examines the possibilities of locating, organizing, preserving and comparatively analysing classical Islamic legal sources on waqf in a digital research environment through the MIDĀD platform. Its central approach is to treat a classical text not merely as a digitized document, but as a research unit linked to a source, page, evidence passage, term, person, place and historical context. The article analyses academic search, the glossary, interactive mapping, comparative analysis and the researcher's personal workspace. Particular attention is paid to saving selected sources to a research project, preserving specific passages as evidence, retaining source-and-page provenance, returning to previously collected materials without repeatedly reopening and searching the original source, and generating citations and bibliographic entries automatically from stored metadata. The platform is also discussed as a means of studying spatial connections, tracing the development of legal rulings, and comparing classical sources with modern legislation and scholarly articles. A step-by-step research workflow is proposed using the issue of waqf substitution (istibdāl) as an example.*

Keywords: *MIDĀD, waqf, classical Islamic law, Hanafi jurisprudence, digital humanities, research workspace, evidence management, citation management, bibliography, interactive map, evolution of rulings, comparative analysis, source studies.*

Kirish

Klassik islom huquqi manbalarini o'rganish ko'p bosqichli ilmiy jarayondir. Tadqiqotchi muayyan hukmni topish bilan cheklanmaydi; u hukmning qaysi asarda, qaysi bob va faslda, qanday savolga javoban, qaysi faqihga nisbat berilgan holda va qanday dalillash doirasida bayon qilinganini aniqlashi lozim. Vaqfga oid manbalarda bu vazifa yanada murakkablashadi. Chunki “vaqf”, “habs”, “sadaqa”, “voqif”, “mavquf alayh”, “mutavalli”, “qayyim”, “g‘alla”, “istibdol” kabi istilohlarning mazmuni matn turiga, muallifga va masalaning huquqiy kontekstiga qarab farqlanishi mumkin. Al-Khasṣāfning “Aḥkām al-awqāf”i, Sadr al-Shahidning “Kitāb al-Waqf”i, al-Kāsāniyning “Badā’i‘ al-sanā’i”i va boshqa hanafiy manbalar

bir masalani turli tuzilma va dalillash usulida bayon qiladi (al-Khaṣṣāf, 1999; Ṣadr al-Shahīd, 2014; al-Kāsānī, 2003).

Raqamli gumanitar tadqiqotlarning vazifasi ana shu murakkablikni yo'qotish emas, balki uni tartibli va tekshiriladigan shaklda ko'rsatishdir. Zamonaviy raqamli gumanitar yondashuvlarda matn, metama'lumot, makon va vaqt qatlamlarini o'zaro bog'lash, topilgan dalilning kelib chiqishini saqlash hamda ilmiy ma'lumotni qayta foydalanishga yaroqli shaklda tashkil etish muhim hisoblanadi (Schreibman, Siemens & Unsworth, 2016; Wilkinson et al., 2016). Bunday yondashuv raqamli vositani manba o'rniga qo'ymaydi; aksincha, manbaga qaytish va tekshirish imkoniyatini tadqiqot jarayonining tarkibiy qismiga aylantiradi.

MIDĀD platformasi vaqfshunoslikda aynan manba bilan ishlash jarayonini markazga qo'yadi. Uning ilmiy qiymati ko'p sonli fayllarni bir joyga to'plashda emas, balki dalilning kelib chiqishini saqlash, tanlangan manbalarni muayyan tadqiqot loyihasiga biriktirish, kerakli parchalarni alohida dalil sifatida kartotekaga saqlash, turli manbalarni bir masala doirasida qiyoslash va keyingi ish sessiyasida avvalgi materiallardan uzluksiz davom etish imkoniyatidadir. Shu bilan birga, manba metama'lumotlarini dalil bilan birga saqlash havola va bibliografiyani qayta qo'lda tuzish yukini kamaytiradi hamda ilmiy natijaning tekshiriluvchanligini oshiradi.

yoʻnalishlari.

1. Tadqiqot muammosi va metodologik yondashuv

Vaqfga oid klassik manbalarni tadqiq etishda eng kichik ilmiy birlik “kitob” yoki “PDF fayl” emas, balki aniq manbaga va kontekstga bogʻlangan dalildir. Shu sababli MIDĀDdagi tadqiqot zanjiri quyidagi tartibda qurilishi maqsadga muvofiq: asar → bob/fasl → sahifa → asl parcha → masala → termin → faqih yoki muallif pozitsiyasi → boshqa manbadagi muqobil qarash → zamonaviy huquqiy yoki akademik talqin. Ushbu zanjir saqlanganda foydalanuvchi qidiruv natijasini keyinchalik qayta tekshira oladi; saqlanmaganda esa raqamli tezlik ilmiy aniqlikning oʻrni bosib qolishi mumkin.

Maqolada platforma beshta metodik nuqtai nazardan baholanadi. Birinchisi — manbashunoslik: natija asl asar va sahifaga qaytaradimi? Ikkinchisi — tarixiy tahlil: muayyan hukm yoki terminning davrlar kesimidagi oʻzgarishi va tafsilotlanishini kuzatish mumkinmi? Uchinchisi — makoniy tahlil: joylar va ilmiy markazlar oʻrtasidagi aloqalar manba ishoralari bilan tekshiriladimi? Toʻrtinchisi — qiyosiy tahlil: turli janrdagi manbalar umumiy mezonlar asosida solishtiriladimi? Beshinchisi — tadqiqot uzluksizligi va iqtibos izchilligi: tanlangan manba va dalillar loyiha doirasida saqlanib, keyingi bosqichlarda avtomatik havola va bibliografik maʼlumotlar bilan qayta ishlatiladimi?

Bu metodologiya “raqamlashtirish” bilan “raqamli tadqiqot”ni ajratadi. Raqamlashtirish matnni ekranga olib chiqadi; raqamli tadqiqot esa matnni savol, dalil, termin, shaxs, makon, vaqt va boshqa manbalar bilan bogʻlaydi. MIDĀDning ilmiy ahamiyati ikkinchi yoʻnalishda, yaʼni aloqador dalillarni bir tadqiqot muhiti ichida izchil boshqarish imkoniyatida koʻrinadi.

2. MIDĀDning vaqf tadqiqotiga moʻljallangan raqamli arxitekturas

Platformaning tadqiqot arxitekturas bir-biridan ajralgan funksiyalar toʻplami sifatida emas, balki bitta ilmiy ish oqimi sifatida qurilgan. Akademik qidiruv manbadagi dalilni topishga, glossariy termin, shaxs va joy nomlarini

tizimlashtirishga, interaktiv xarita makoniy bog‘lanishlarni ko‘rishga, qiyosiy tahlil esa manbalar o‘rtasidagi o‘xshashlik va tafovutlarni tekshirishga xizmat qiladi. Tadqiqotchining shaxsiy kabineti esa bu jarayonlarning bog‘lovchi qatlamidir: tanlangan manbalar loyihaga saqlanadi, kerakli parchalar dalil sifatida biriktiriladi, ilmiy qaydlar loyiha ichida to‘planadi va manba metama’lumotlari asosida havola hamda bibliografik yozuvlar shakllantiriladi.

Modul	Asosiy tadqiqot vazifasi	Natija
Akademik qidiruv	Asar, termin, faqih, masala va sahifa bo‘yicha dalilni topish	Manbaga bog‘langan parcha va tekshiriladigan iqtibos
Glossariy va indeks	Termin, olim va joy nomlarining variantlarini birlashtirish	Kontekstual termin xaritasi va manbalararo ko‘rsatkich
Shaxsiy kabinet	Manbalarni loyihaga biriktirish, aniq parchalarni dalil sifatida saqlash, qayd yuritish va keyingi sessiyada ishni shu joydan davom ettirish	Qayta ochish va takroriy qidiruvni kamaytiruvchi ilmiy kartoteka, loyiha tarixi va uzluksiz ish oqimi
Interaktiv xarita	Joylar, olimlar va manba ishoralarini makoniy ko‘rish hamda shaharlarni qiyoslash	Geografik tarqalish va tarixiy aloqa gipotezalari uchun tekshiriladigan dalil qatlamlari
Shaharlararo aloqalar	Olim, ustoz-shogird, asar yoki manba ishoralari orqali markazlar bog‘lanishini tahlil qilish	Intellectual tarmoq bo‘yicha yangi tadqiqot savollari
Hukmlar evolyutsiyasi	Turli davr manbalarini qiyoslab hukm, shart va istisnolarning rivojini qayta qurish	Davomiylik, tafsilotlanish, yangi holat yoki transformatsiyani farqlash
Qiyosiy tahlil	Manba–manba, manba–qonun, manba–maqola solishtiruvi	Umumiy mezonlarda dalillangan qiyosiy xulosa

Modul	Asosiy tadqiqot vazifasi	Natija
Havola va bibliografiya	Saqlangan metadata asosida havola va bibliografik yozuvlarni avtomatik shakllantirish va Wordga chiqarish	Manba-sahifa izini saqlagan iqtibos va qayta ishlatiladigan bibliografik ma'lumot

2.1. Akademik qidiruv, manba konteksti va dalil darajasidagi iqtibos

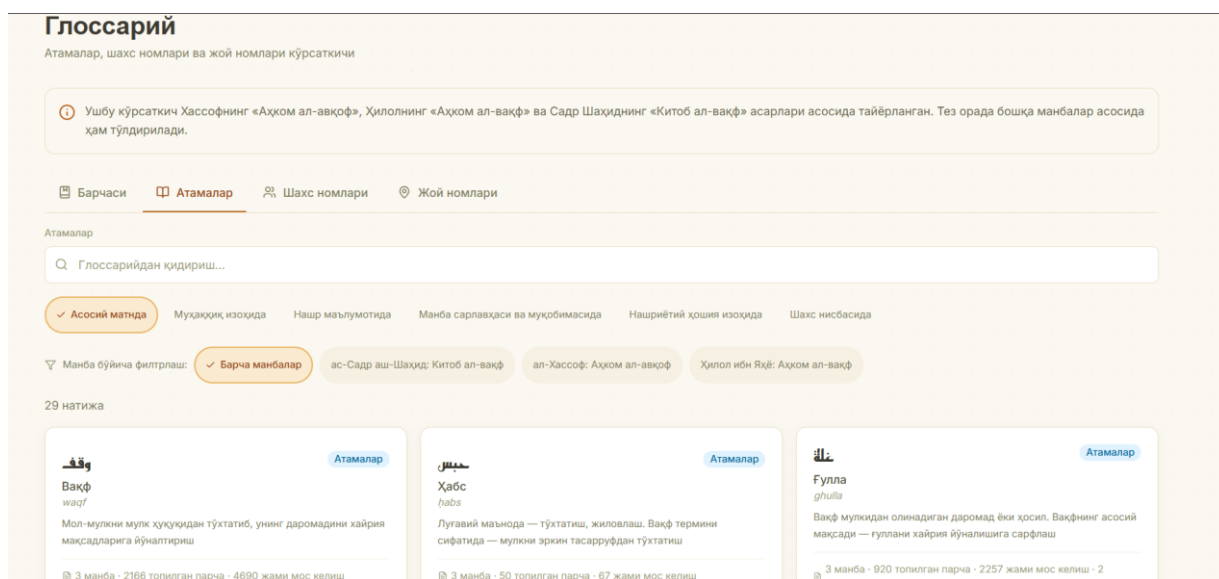
Klassik fihiy matnda kalit soʻzni topish tadqiqotning boshlanishi, xolos. Ilmiy natija boʻlishi uchun topilgan birlikning qaysi masalada, qaysi bob yoki faslda va qanday jumla qurilishida ishlatilgani aniqlanishi kerak. MIDĀD qidiruvi shu sababli natijani asar nomi, muallif, bob/fasl, sahifa va asl parcha bilan birga koʻrsatishga yoʻnaltiriladi. Bu yondashuv ayniqsa bir xil termin turli matnlarda turlicha vazifa bajaradigan holatlarda muhimdir.

Masalan, “mutavalli” va “qayyim” terminlari ayrim manbalarda bir-biriga yaqin maʼnoda ishlatilishi mumkin, biroq vakolatlar, tayinlanish shakli yoki matn anʼanasidagi oʻrni har doim ham aynan bir xil emas. Shu sababli platformada terminni avtomatik tenglashtirishdan koʻra, uning kontekstlarini manbalar kesimida yonma-yon koʻrsatish ilmiy jihatdan toʻgʻriroqdir. Xuddi shuningdek, “sadaqa mawqūfa”, “habs” va “waqf” bir tarixiy-huquqiy maydonda uchrasa-da, har bir matndagi vazifasi alohida koʻrilishi kerak.

2-rasm. MIDĀD akademik qidiruvi: termin, ibora, faqih yoki olim nomi bo'yicha manbalardan izlash va manba to'plamini tanlash.

2.2. Glossariy va terminologik ko'rsatkich: atamani kontekstda kuzatish

Klassik vaqf matnlarida terminning lug'aviy ekvivalenti bilan kifoyalanish yetarli emas; uning qaysi manbada, qaysi matn qatlamida va qanday kontekstda uchragani ham muhim. MIDĀD glossariysi atamalar, shaxs nomlari va joy nomlarini alohida ko'rsatkichlarda jamlaydi hamda ularni manba bo'yicha filtrlash imkonini beradi. Joriy ko'rinishda glossariy al-Khaṣṣāf, Hilāl al-Ra'y va Ṣadr al-Shahīd asarlari asosida shakllangan bo'lib, termin kartalarida atamaning arabcha yozuvi, transliteratsiyasi, qisqa izohi va manbalardagi uchrashlar soni ko'rsatiladi. Bu tadqiqotchiga “vaqf”, “habs”, “ghalla” kabi birliklarning faqat tarjimasini emas, balki ularning matndagi real qo'llanishini kuzatishga yordam beradi.

3-rasm. MIDĀD glossariysi: atamalarni manba va matn qatlamlari bo'yicha filtrlash hamda termin kartalarini ko'rish.

2.3. Tadqiqotchining shaxsiy kabineti: manbani loyihaga saqlash, dalil kartotekasi va avtomatik havolalar

Tadqiqotchining shaxsiy kabineti MIDĀDni oddiy elektron kutubxonadan ajratib turadigan asosiy qatlamlardan biridir. Bu yerda tadqiqotchi, avvalo, butun manbani muayyan loyiha yoki tadqiqot savoliga saqlashi mumkin. Masalan,

“Vaqfda istibdol” loyihasi uchun al-Khassof, Hilol ar-Ra’y va Sadr al-Shahid asarlari bir marta tanlanib loyiha tarkibiga biriktiriladi. Keyingi ish sessiyasida foydalanuvchi ularni umumiy manbalar ro‘yxatidan qayta-qayta izlab ochishga majbur bo‘lmaydi; loyiha ichidagi saqlangan manbalar to‘plamidan tadqiqotni davom ettiradi.

Shaxsiy kabinetda “manbani saqlash” bilan “dalilni saqlash” bir xil amal emas. Manbani saqlash — tadqiqot korpusiga butun asarni biriktirishdir; dalilni saqlash esa shu asarning muayyan sahifasidagi aniq parchani tadqiqot uchun alohida birlik sifatida belgilashdir. Dalil kartasida parcha o‘zining manba nomi, sahifasi va zarur konteksti bilan bog‘langan holda saqlanadi. Shu sababli tadqiqotchi bir necha kun yoki oy o‘tgach ham “bu fikrni qayerdan olgan edim?” degan muammoga qaytmaydi: saqlangan dalildan bevosita tegishli manba va sahifaga qaytish mumkin.

Bu funksiyaning ilmiy afzalligi, ayniqsa, katta hajmdagi klassik korpus bilan ishlaganda namoyon bo‘ladi. An’anaviy usulda tadqiqotchi har safar kitobni ochib, bobni topib, oldin ko‘rilgan sahifani yana qidirishi mumkin. MIDĀDda esa bir marta topilgan muhim parcha dalil sifatida saqlangach, u shaxsiy kabinetdagi loyiha kartotekasining bir qismiga aylanadi. Natijada qidiruvning takroriy texnik qismi qisqaradi, tadqiqotchining vaqti esa dalillarni qiyoslash, izohlash va xulosa chiqarishga yo‘naltiriladi.

Saqlangan manba va dalilga bibliografik metama’lumotlar ham biriktiriladi. Platforma ushbu ma’lumotlardan foydalanib, dalil uchun manba va sahifani ko‘rsatuvchi havolani, manba uchun esa adabiyotlar ro‘yxatiga kiritiladigan bibliografik yozuvni avtomatik shakllantiradi. Bu imkoniyat havolani qo‘lda qayta terish, asar nomi yoki sahifani adashtirish ehtimolini kamaytiradi. Muhimi, avtomatik shakllangan havola ilmiy tekshiruvning o‘rnini bosmaydi: tadqiqotchi iqtibos matni, sahifa va nashr ma’lumotlarini yakuniy matnga kiritishdan oldin tekshiradi.

Tadqiqot yakuniga yaqinlashganda kabinetdagi saqlangan dalillar, qaydlar va manba ma’lumotlari yozuv jarayoniga o‘tkaziladi. Wordga chiqarish imkoniyati orqali tadqiqotchi loyiha davomida yig‘ilgan materiallarni tashqi hujjatda qayta

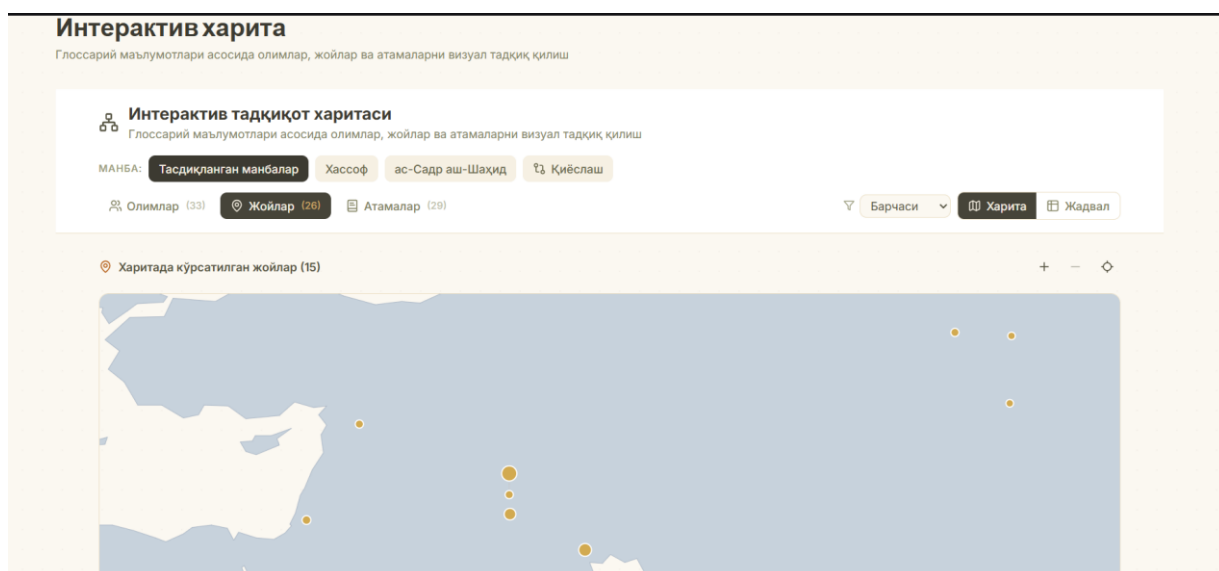
ishlashi mumkin; bunda dalilning manbaga bogʻliqligi va bibliografik izi saqlanadi. Shu tariqa shaxsiy kabinet qidiruv natijalarini vaqtincha yigʻadigan joy emas, balki “manba → dalil → qayd → qiyos → havola → bibliografiya → ilmiy matn” zanjirini birlashtiradigan tadqiqot muhiti vazifasini bajaradi.

3. Interaktiv xarita: klassik vaqf manbalarining makoniy oʻlchami

Klassik fiqh faqat matnlar ketma-ketligidan iborat emas; u muayyan shaharlar, ilmiy markazlar, madrasalar, qozilik muhiti va olimlar tarmogʻida shakllangan. Raqamli gumanitar tadqiqotlarda geografik makon tarixiy jarayonni tushuntirishning mustaqil analitik qatlami sifatida qaraladi. “Spatial humanities” yondashuvi makon, vaqt va manba maʼlumotlarini birlashtirish orqali ilgari koʻzga tashlanmagan aloqalarni koʻrishga imkon berishini taʼkidlaydi (Bodenhamer, Corrigan & Harris, 2010).

MIDĀD interaktiv xaritasida olimlar, joylar va atamalar manba ishoralari bilan geografik nuqtalarga bogʻlanadi. Tadqiqotchi alohida manbani yoki bir nechta manbani tanlab, joy nomlari va ularning uchrash sahifalarini koʻrishi, muayyan markaz bilan bogʻlangan dalillarga qaytishi mumkin. Bu imkoniyat Movarounnahr hanafiy muhitini oʻrganishda Buxoro, Samarqand va boshqa ilmiy markazlarni matndagi aniq ishoralar asosida bir makoniy maydonda kuzatishga yordam beradi.

Interaktiv xaritaning ilmiy vazifasi “qayerda?” savoliga javob berish bilan cheklanmaydi. U joy nomlarining qaysi manbada, qaysi sahifada va qanday kontekstda uchraganini birlashtirib koʻrsatgani uchun shaharlararo ilmiy aloqalarni tekshirishga boshlangʻich dalil beradi. Biroq xaritada ikki markazning birga koʻrinishi tarixiy taʼsirning oʻzi emas. Bevosita ilmiy aloqa haqida xulosa qilish uchun biografik maʼlumot, ustoz-shogird munosabati, muallifning safarlari, asarlararo iqtibos yoki boshqa tarixiy dalillar ham tekshirilishi lozim.

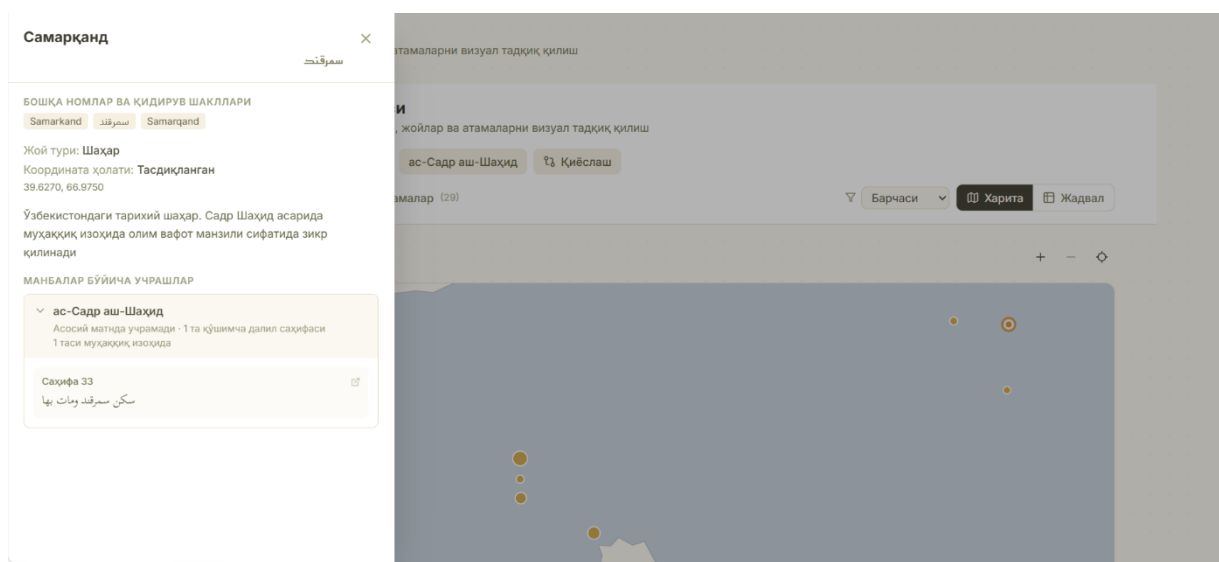

4-rasm. MIDĀD interaktiv tadqiqot xaritasi: olimlar, joylar va atamalarni manba kesimida geografik ko‘rish.

3.1. Shaharlararo ilmiy aloqalarni manba ishoralari orqali tekshirish

Shaharlararo ilmiy aloqalarni o‘rganishda xarita qiyosiy ish maydoni vazifasini bajaradi. Tadqiqotchi, masalan, Buxoro va Samarqandga oid manba ishoralarini alohida ko‘rib, har bir shahar qaysi asarda, qaysi matn qatlamida va qanday kontekstda uchraganini qayd etadi. Keyin bu ma’lumot olimlarning biografiyasi, asarlararo nisbatlar va tarixiy xronologiya bilan solishtiriladi. Shunday yondashuv “qaysi shahar ko‘proq uchradi?” degan statistik savoldan “mazkur markazlarning fiqhiy bilim almashinuvidagi o‘rni qanday bo‘lgan?” degan manbashunoslik savoliga o‘tish imkonini beradi.

Masalan, Samarqand kartasida joy nomining turli yozuv shakllari, geografik ma’lumot va Sadr al-Shahid asaridagi aniq uchrash sahifasi ko‘rsatiladi. Bunday kartalar boshqa shaharlar bilan qiyoslanganda matnning geografik ufqi, muallif yoki muharrir izohlaridagi makon ishoralari va ilmiy markazlar haqidagi keyingi tadqiqot savollarini aniqlashtiradi. Bu yerda MIDĀD tarixiy aloqani avtomatik ravishda tasdiqlamaydi; u tekshirilishi kerak bo‘lgan manba ishoralarini bir joyga jamlaydi.

5-rasm. Samarqand obyekt kartasi: nom variantlari, geografik ma'lumot va Sadr al-Shahid manbasidagi aniq uchrash sahifasi.

4. Vaqf hukmlarining evolyutsiyasini raqamli muhitda o'rganish

Klassik fiqhiy hukm vaqt davomida har doim “o'zgargan” bo'lavermaydi. Ko'pincha u keyingi manbalarda tafsilotlanadi, yangi holatlarga tatbiq qilinadi, istisnolari aniqlashtiriladi yoki boshqa dalillash usuli bilan qayta ifodalanadi. Shu sababli “hukmlar evolyutsiyasi” tushunchasi oddiy eski–yangi qarama-qarshiligi emas, balki bir masalaning turli davr va manbalardagi huquqiy artikulyatsiyasini kuzatishdir.

MIDĀDda hukmlar evolyutsiyasini o'rganish alohida avtomatik xulosa chiqarishdan iborat emas. Tadqiqotchi bir masala bo'yicha turli davrlarga mansub manbalarni tanlaydi, qidiruv va qiyosiy tahlil orqali dalillarni yig'adi, so'ng ularni muallif va davr, hukm formulasi, shartlar, istisnolar, nisbat berilgan faqih va qo'llanish sohasi bo'yicha ketma-ket joylashtiradi. Shu asosda hukmning o'zgargani, tafsilotlangani, yangi holatga tatbiq qilingani yoki avvalgi qoida saqlanganini farqlash mumkin. Demak, platforma hukmlar tarixini tayyor shaklda bermaydi; u evolyutsiyani manbalar asosida qayta qurish uchun zarur dalillarni tartibga soladi.

Vaqfda istibdol, voqif sharti, mutavalli vakolati, g'allani taqsimlash yoki zurriy vaqf kabi masalalar bunday tahlil uchun qulay namunalardir. Masalan,

istibdol bo'yicha Hilol ar-Ra'y, al-Khassof va Sadr al-Shahid kabi maxsus vaqf manbalaridagi matnlar davriy ketma-ketlikda qiyoslanadi; zarur hollarda keyingi hanafiy kompendiumlar bilan tekshiriladi. Natijada hukmning asosiy o'zagi bilan keyinchalik qo'shilgan shart, istisno va amaliy holatlarni bir-biridan ajratish mumkin.

5. Qiyosiy tahlil modullari

MIDĀDning qiyosiy tahlil qatlami tadqiqot savoliga qarab turli qiyos birliklarini tanlash imkonini beradi. Fiqhiy tahlilda bitta manba ichidagi faqihlar, tanlangan faqihlar, bir masalaning bir necha manbadagi bayoni yoki bir faqihning turli manbalardagi qarashlari qiyoslanadi. Platformaning kengroq qiyosiy ish oqimida klassik manbani zamonaviy qonun va ilmiy maqola bilan solishtirish yo'nalishlari ham alohida qo'llanadi. Har uch holatda qiyos matnlarni shunchaki yonma-yon qo'yishdan emas, umumiy tahlil mezonlarini oldindan belgilashdan boshlanadi.

6-rasm. “Ilmiy izlanish” modulida qiyos turini va manbalarni tanlash: istibdol mavzusi misolida manbalararo qiyosga tayyorgarlik.

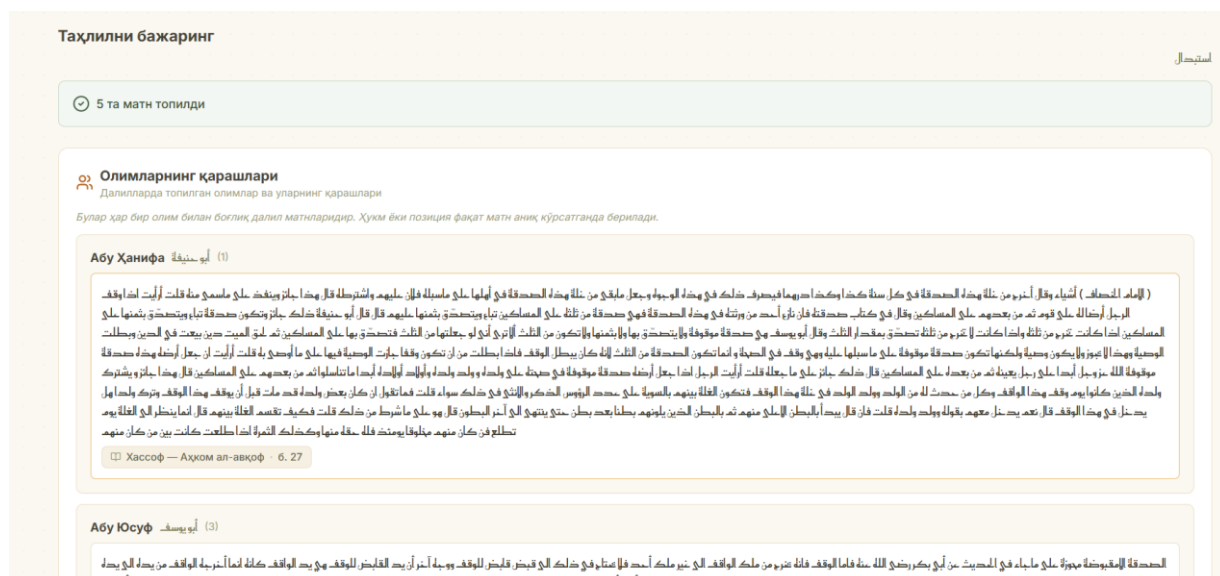
Qiyos turi	Asosiy savol	Asosiy mezonlar	Ilmiy natija
Fiqhiy manbalararo	Bir masala turli klassik manbalarda qanday bayon qilingan?	ta'rif, hukm, shart, istisno, dalil, faqih nisbatlari	Mazhab ichidagi davomiylik va tafovutlar

Qiyos turi	Asosiy savol	Asosiy mezonlar	Ilmiy natija
Manba–qonun	Klassik qoida zamonaviy normativ matnda qanday ifodalangan?	huquqiy subyekt, vakolat, ro‘yxat, nazorat, mulk rejimi, tartib-taomil	Tarixiy norma va zamonaviy tartib o‘rtasidagi transformatsiya
Manba–maqola	Zamonaviy tadqiqot klassik manbani qanday talqin qilgan?	iqtibos aniqligi, talqin, kontekst, xulosa, foydalanilgan nashr	Ikkilamchi adabiyotning manbaga mosligini tekshirish

5.1. Fiqhiy manbalararo qiyos

Fiqhiy manbalararo qiyos bir xil vaqf masalasini ikki yoki undan ortiq klassik manba doirasida tekshirishga xizmat qiladi. Masalan, istibdol mavzusida al-Khassof, Sadr al-Shahid va Hilol ar-Ra’y asarlari tanlanganda tizim mos dalil matnlarini topib, ularda zikr qilingan faqihlar kesimida guruhlaydi. Ekranda ko‘rsatilayotgan birlik darhol “faqihning yakuniy hukmi” deb qabul qilinmaydi; avvalo u faqih bilan bog‘liq dalil matni sifatida o‘qiladi. Hukm yoki pozitsiya matn va kontekst yetarli bo‘lgandagina tadqiqotchi tomonidan shakllantiriladi.

Har bir natija manba va sahifa bilan bog‘langan bo‘lishi qiyosning tekshiriluvchanligini ta’minlaydi. Natijada tadqiqotchi qisqa xulosa bilan cheklanmasdan, arabcha asl parchani ochib kontekstni tekshirishi, so‘ng ta’rif, hukm, shart, istisno va faqih nisbatlarini umumiy mezonlarda qayd etishi mumkin. Ayniqsa qiyos, istihson yoki istibdol kabi tushunchalarda bitta jumladan umumiy hukm chiqarish o‘rniga dalil qatlamini to‘liq ko‘rish zarur.

7-rasm. Fiqhiy manbalararo qiyos natijasi: istibdol bo'yicha topilgan dalil matnlarini faqihlar va aniq manba-sahifa kesimida ko'rish.

5.2. Manba–qonun qiyosi

Manba–qonun qiyosi klassik fiqhiy qoida bilan zamonaviy normativ tartibning funksional nisbatini o'rganishga xizmat qiladi. Bu yo'nalishda klassik manbadan topilgan dalil va zamonaviy qonun yoki nizomdagi tegishli norma bir tadqiqot savoli doirasida ko'riladi. Qiyos “bir xil hukm bormi?” degan savol bilan cheklanmaydi; boshqaruv subyekti, vakolat, nazorat, mulk rejimi, ro'yxatga olish va tartib-taomil kabi mezonlar alohida ajratiladi. Shu tariqa o'xshashlik, tafovut va institutsional o'zgarishlar aniqroq ko'rinadi.

Masalan, klassik matndagi mutavalli vakolati zamonaviy qonundagi boshqaruvchi tashkilot yoki vakolatli organga avtomatik tenglashtirilmaydi. Avval ularning vazifasi, vakolati, nazorat shakli va javobgarligi qiyoslanadi; shundan keyingina funksional yaqinlik yoki farq haqida xulosa chiqariladi. Bunday usul klassik huquqiy kategoriya bilan zamonaviy institutni bir-biriga sun'iy moslashtirish xavfini kamaytiradi.

5.3. Manba–maqola qiyosi

Manba–maqola qiyosi zamonaviy ilmiy adabiyotdagi da'vo, iqtibos yoki talqinni klassik manba bilan tekshirishga xizmat qiladi. Tadqiqotchi avval maqoladagi aniq da'voni ajratadi, so'ng u tayanayotgan klassik manba va sahifani

topadi hamda asl parcha bilan talqinning mosligini baholaydi. Bu usul ayniqsa bir faqihga nisbat berilgan hukmlar, qisqartirilgan iqtiboslar va ikkilamchi adabiyot orqali takrorlangan umumlashtirishlarni tekshirishda muhimdir.

Bunday tekshiruv natijasi “to‘g‘ri” yoki “noto‘g‘ri” degan keskin hukm bilan cheklanmaydi. Talqin to‘liq mos kelishi, qisman mos bo‘lishi, qo‘shimcha kontekst talab qilishi yoki boshqa nashr bilan tekshirilishi zarur bo‘lishi mumkin. Muhimi, baho maqolaning mavqeiga emas, klassik matnning aniq parchasi va uning kontekstiga tayansin.

6. Muayyan mavzuni MIDĀD orqali tadqiq etish bo‘yicha amaliy yo‘riqnoma

Platformaning ilmiy-metodik qiymatini aniq ko‘rsatish uchun “vaqfda istibdol” masalasini namunaviy mavzu sifatida olish mumkin. Tadqiqot savoli toraytirilgach, terminlar kartasi tuziladi; keyin tegishli manbalar tanlanib bitta loyiha tarkibiga saqlanadi. Qidiruvda topilgan muhim parchalar alohida dalil sifatida kabinetga biriktiriladi. Shundan keyin tadqiqotchi manbalararo qiyos, geografik qatlam, hukmlar evolyutsiyasi, manba–qonun va manba–maqola qiyosiga o‘tadi. Yakuniy bosqichda saqlangan dalillar manba va sahifa ko‘rsatkichlari bilan qayta ko‘rib chiqilib, havola va bibliografik yozuvlar shakllantiriladi hamda materiallar yozuv jarayoniga chiqariladi.

Bosqich	Amaliy vazifa
1. Tadqiqot savolini toraytirish	“Istibdol joizmi?” o‘rniga: “Hanafiy klassik manbalarida istibdolning joizlik shartlari qanday shakllangan va keyingi manbalarda qanday tafsilotlangan?”
2. Terminlar kartasini tuzish	istibdol, ibdol, badal, manfa‘at, xarob bo‘lish, mutavalli/qayyim kabi asosiy va muqobil terminlarni belgilash.

Bosqich	Amaliy vazifa
3. Manbalar korpusini tanlash	maxsus vaqf asarlari, umumiy hanafiy fiqh kompendiumlari va zarur bo'lsa fatvo/voqiot turidagi manbalarni alohida guruhlarga ajratish.
4. Manbalarni loyihaga saqlash	tanlangan asarlarni "Istibdol" loyihasiga biriktirish; keyingi ish sessiyalarida manbalarni umumiy bazadan qayta izlamasdan shu loyiha ichidan davom ettirish.
5. Dalillarni saqlash	har bir manbadan aniq sahifa va kontekst bilan topilgan muhim parchalarni alohida dalil sifatida kabinetga saqlash; har bir dalilning manba-sahifa bog'lanishini saqlab qolish.
6. Fiqhiy manbalararo qiyos	hukm, shart, vakolatli shaxs, zarurat/manfaat mezoni, istisno va dalil bo'yicha umumiy jadval yaratish.
7. Geografik qatlamni tekshirish	tegishli mualliflar va ilmiy markazlarni xaritada ko'rish; shaharlararo aloqalar mavjud bo'lsa, ularni biografik va manba dalillari bilan tekshirish.
8. Hukm evolyutsiyasini qurish	manbalarni davr bo'yicha ketma-ket joylashtirib, hukmning davomiyligi, tafsilotlanishi yoki transformatsiyasini belgilash.
9. Manba-qonun qiyosi	zamonaviy vaqf qonunchiligida mulkni almashtirish, sotish yoki istibdolga o'xshash mexanizmlarni funksional mezonlarda qiyoslash.
10. Manba-maqola qiyosi	zamonaviy ilmiy maqolalardagi istibdol haqidagi asosiy da'volarni saqlangan klassik dalillar bilan tekshirish.

Bosqich	Amaliy vazifa
11. Havola va bibliografiyani shakllantirish	saqlangan manba va dalil metama'lumotlari asosida manba-sahifa havolalarini hamda adabiyotlar ro'yxati uchun bibliografik yozuvlarni avtomatik shakllantirish; yakuniy tekshiruvdan so'ng Wordga chiqarish.
12. Yakuniy ilmiy xulosa	har bir xulosani saqlangan sahifali dalilga bog'lash; qaysi natija korpus bilan cheklanganini va qaysi masala keyingi tadqiqotni talab qilishini alohida qayd etish.

7. Ta'lim jarayonidagi ahamiyati: tadqiqot kompetensiyalarini shakllantirish

MIDĀDdan ta'lim jarayonida foydalanishning asosiy natijasi ma'lumot topish tezligining oshishi emas, balki tadqiqot harakatlarining ko'rinadigan va tekshiriladigan bo'lishidir. Talaba akademik qidiruvda qaysi termin yoki manbani tanlaganini, qaysi manbalarni o'z loyihasiga biriktirganini, qaysi parchalarni dalil sifatida saqlaganini va yakuniy xulosani qaysi sahifali dalillarga tayangan holda chiqarganini ko'rsata oladi. Shaxsiy kabinet bu jarayonni uzluksiz qiladi: bir marta tanlangan manbalar va saqlangan dalillar keyingi mashg'ulot yoki tadqiqot sessiyasida yana ishlatiladi, avtomatik havola va bibliografik yozuvlar esa ilmiy rasmiylashtirish ko'nikmasini mustahkamlaydi.

Bakalavriatda platforma birlamchi manbani tanish, terminni kontekstda o'qish, dalilni sahifa bilan saqlash va to'g'ri havola berishga yordam beradi. Magistraturada manbalarni loyiha bo'yicha yig'ish, dalillar kartotekasini shakllantirish, manbalararo qiyos, makoniy aloqalar va hukmlar evolyutsiyasini o'rganish orqali analitik kompetensiyalar rivojlanadi. Doktorantura bosqichida esa uzoq muddatli korpus bilan ishlash, yuzlab dalillarni izchil saqlash, ularni qayta topish, avtomatik bibliografik ma'lumotlardan foydalanish va klassik manbalarni

qonunchilik hamda zamonaviy ilmiy adabiyot bilan qiyoslash uchun yagona ish muhiti yaratiladi.

Interaktiv xarita va shaharlararo aloqalar moduli tarixiy-makoniyl fikrlashni; hukmlar evolyutsiyasi xronologik va huquqiy tafakkurni; manba–qonun qiyosi zamonaviy huquqiy transformatsiyani; manba–maqola qiyosi esa ikkilamchi adabiyotga tanqidiy munosabatni rivojlantiradi. Shu tariqa raqamli vosita klassik fiqhiy ta'limni yengillashtirish bilan cheklanmay, uning metodik talablarini ko'rinadigan qiladi.

8. Metodik cheklovlar va ilmiy ehtiyot choralari

Raqamli platformadagi qulayliklar klassik manba tanqidini bekor qilmaydi. Aksincha, raqamli muhitda xato tez ko'payishi mumkinligi sababli nazorat mezonlari yanada muhimlashadi. Birinchi cheklov — korpus qamrovi. “Platformada topilmadi” natijasi masala fiqh tarixida mavjud emasligini anglatmaydi; u faqat joriy indekslangan korpusda topilmaganini bildiradi. Ikkinchi cheklov — OCR va matn sifati. Arabcha skan matnlarda harf, diakritika, satr va sahifa xatolari qidiruvga ta'sir qiladi.

Uchinchi cheklov — metama'lumotlar. Muallif ismi, asar nashri, jild, sahifa, bob, fasl, geografik nuqta yoki sana noto'g'ri kiritilsa, xarita, evolyutsiya va qiyosiy tahlil ham noto'g'ri natija beradi. To'rtinchi cheklov — vizual aloqani sababiy aloqa deb qabul qilish xavfi. Xaritadagi ikki shahar orasidagi bog'lanish tarixiy ta'sirni isbotlamaydi; buning uchun biografik va matniy dalil zarur. Beshinchi cheklov — evolyutsiyani teleologik o'qish. Keyingi manba oldingisidan “rivojlangan” degan xulosa avtomatik chiqarilmasligi, balki o'zgarish turi — tafsilot, istisno, yangi holat yoki normativ transformatsiya — aniq belgilanishi kerak.

Oltinchi cheklov — qiyosiy birliklarning nomutanosibligi. Klassik fiqhiy hukm, zamonaviy qonun moddasi va akademik maqola turli maqsad va janrga ega. Ularni faqat bir xil funksional savollar bo'yicha qiyoslash mumkin. Shu sababli MIDĀDdagi qiyosiy modul ilmiy ekspertning o'rnini bosmaydi; u dalillarni tartibga solib, qaysi nuqtada interpretatsiya zarurligini aniqroq ko'rsatadi.

9. Ilmiy yangilik va amaliy ahamiyat

Mazkur yondashuvning birinchi ilmiy yangiligi — vaqfga oid klassik manbani alohida hujjatlar yig'indisi sifatida emas, o'zaro bog'langan dalillar tizimi sifatida ko'rishdir. Ikkinchi jihat — matniy tahlilga makoniy va tarixiy qatlamlarni qo'shishdir. Uchinchi jihat — qiyosni faqat manba–manba doirasida emas, manba–qonun va manba–maqola yo'nalishlarida ham metodik mezonlar asosida tashkil etishdir. To'rtinchi jihat — tadqiqot jarayonining o'zini raqamli ilmiy obyektga aylantirish: manbani loyihaga saqlash, parchani dalil sifatida kartotekaga biriktirish, manba-sahifa izini yo'qotmaslik, keyingi sessiyada ayni materiallardan davom etish va saqlangan metama'lumotlar asosida havola hamda bibliografiyani shakllantirish. Shu sababli MIDĀDda natija faqat topilgan matn emas, balki qayta tekshiriladigan va qayta ishlatiladigan tadqiqot yo'li hisoblanadi.

Amaliy jihatdan ushbu model vaqfshunoslik, hanafiy fiqhi, islom huquqi tarixi, manbashunoslik va raqamli gumanitar fanlar bo'yicha seminar, kurs ishi, magistrlik va doktorlik tadqiqotlarida qo'llanishi mumkin. Ustoz talabaning tayyor javobini emas, manba tanlovi, dalil sifati, qiyos mezonlari va xulosa izchilligini baholashi mumkin. Tadqiqotchi esa bir mavzu bo'yicha yillar davomida yig'ilgan materialni yo'qotmasdan, keyingi loyihalarda qayta ishlata oladi.

Xulosa

Vaqfga oid klassik islom huquqi manbalarini raqamli muhitda o'rganishning asosiy maqsadi kitoblarni elektron shaklga ko'chirish emas, balki ilmiy tadqiqotning manba bilan bog'liq murakkab jarayonini tizimlashtirishdir. MIDĀDda akademik qidiruv, glossariy, interaktiv xarita va qiyosiy tahlil bilan bir qatorda tadqiqotchining shaxsiy kabineti ham markaziy o'rin tutadi. Manbani loyiha tarkibiga saqlash va aniq parchani dalil sifatida kartotekaga biriktirish tadqiqotchiga bir xil materialni qayta-qayta izlash zaruratini kamaytiradi; dalilning manba va sahifa bilan bog'lanishi esa keyingi tekshiruvni osonlashtiradi. Avtomatik havola va bibliografik yozuvlar ushbu zanjirni yozuv bosqichigacha davom ettiradi.

Maqolada taklif qilingan amaliy algoritm shuni ko'rsatadiki, MIDĀDdan

samarali foydalanish tayyor javob olishdan emas, tadqiqot savolini aniq qo'yish, korpusni tanlash, manbalarni loyiha doirasida saqlash, terminlar kartasini tuzish, muhim parchalarni dalil sifatida biriktirish, ularni manbalararo va zamonaviy materiallar bilan qiyoslash, makoniy hamda tarixiy bog'lanishlarni tekshirish va har bir xulosani sahifali dalilga bog'lashdan iborat. Tadqiqotning yakuniy mahsuli faqat xulosa emas; u manbaga qaytish imkonini saqlagan dalillar kartotekasi, tekshirilgan havolalar, shakllantirilgan bibliografiya va keyingi tadqiqotlarda qayta foydalanish mumkin bo'lgan loyiha tarixidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Al-Khaṣṣāf, Abū Bakr Aḥmad ibn 'Amr al-Shaybānī. (1999). Aḥkām al-awqāf. Tahrir: Muḥammad 'Abd al-Salām Shāhīn. 1-nashr. Bayrut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.
2. Ṣadr al-Shahīd, Ḥusām al-Dīn 'Umar ibn 'Abd al-'Azīz ibn 'Umar ibn Māza al-Bukhārī. (2014). Kitāb al-ḥiṭān: dirāsa fiqhiyya li-aḥkām al-binā' wa-l-irtifāq; wa-yalīhi Kitāb al-Waqf. Tahqiq: 'Abd Allāh Nadhīr Aḥmad Mazzī. Makka al-Mukarrama / Bayrut: al-Maktaba al-Makkiyya; Mu'assasat al-Rayyān.
3. Hilāl al-Ra'y, Hilāl ibn Yaḥyā ibn Muslim al-Baṣrī. (1355 h./1936). Kitāb Aḥkām al-Waqf. Haydarobod ad-Dakkan: Maṭba'at Majlis Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uthmāniyya.
4. Al-Kāsānī, 'Alā' al-Dīn Abū Bakr ibn Mas'ūd. (2003). Badā'i' al-sanā'i' fī tartīb al-sharā'i'. 2-nashr, 10 jild. Bayrut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.
5. Schreibman, S., Siemens, R., & Unsworth, J. (Eds.). (2016). A New Companion to Digital Humanities. Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781118680605>
6. Bodenhamer, D. J., Corrigan, J., & Harris, T. M. (Eds.). (2010). The Spatial Humanities: GIS and the Future of Humanities Scholarship. Bloomington: Indiana University Press.
7. Wilkinson, M. D., Dumontier, M., Aalbersberg, I. J., et al. (2016). The FAIR Guiding Principles for scientific data management and stewardship. Scientific Data,

3, 160018. <https://doi.org/10.1038/sdata.2016.18>

8. MIDĀD platformasi. (2026). Muallifning raqamli akademik tadqiqot platformasi: interfeys va ishchi materiallar.